

ΕΠΙΧΡΗΜΑΤΙΣΤΙΚΗ

# ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ

20 ΜΑΪΟΥ 2004



## Οθωμανικά λουτρά

## ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

### Το λουτρό σ' Ανατολή και Δύση

Της Ευαγγελίας Μπαλά

### Το οθωμανικό χαμάμ

Της Ευαγγελίας Μπαλά

### Το χαμάμ της Πόλης

Τον Στέφανου Γερασίου

### Περιηγήτες στα χαμάμ

Των Αίλικης Ασβεστά  
Ιόλης Βιγγοπούλου

### Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα

Της Ελένης Ι. Κανετάνη

### Τα «Νέα Λουτρά» στη Ρόδο

Των Νίκου Ζαρίφη  
Ανας Παρασκευοπούλου

### Το λουτρό στους Λέρηδες

Της Μαρίας Αυγούλη

### Στα Χανιά

Των Αναστασίας Κομπόλη-Μαμαλοπούλου  
Σταύρου Μαμαλοπούλου

### Με αφορμή τη Θεσσαλονίκη

Της Ευαγγελίας Χατζητράφωνος

### Το λουτρό στους οριενταλιότες ζωγράφους

Της Μαρίας Κατσάνη

### Με τα μάτια μας ζωγράφου

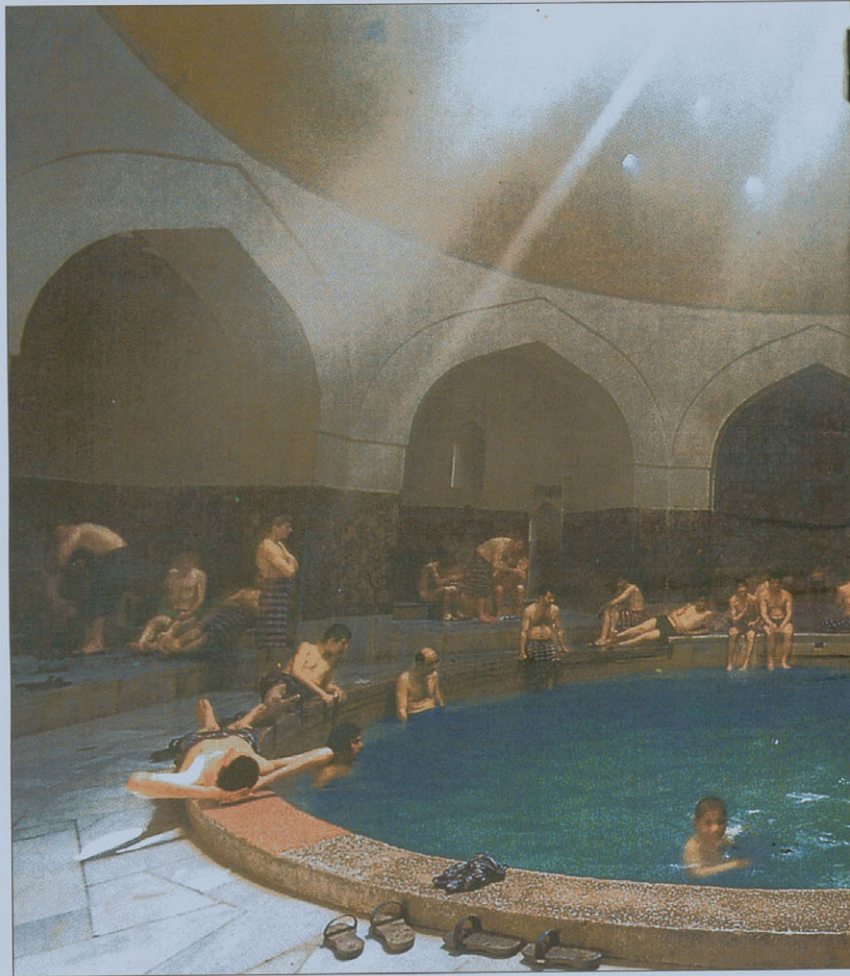
Της Μαρίλτσας Βλαχάκη

#### Εξώφυλλο

«Ο προθάλαμος σε ανδρικό λουτρό στην Κωνσταντινούπολη». Λιθογραφία από σχέδιο του W.H. Bartlett στο έργο: J. Pardoe, «The Beauties of the Bosphorus», London 1838 (φωτ.: Γενάδειος Βιβλιοθήκη).

Υπεύθυνη «Επίτά Ημερών»  
**ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ**

# Το λουτρό σ'



#### Της Ευαγγελίας Μπαλά

Ιστορικού στο *Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/*  
*Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*

**Η** ΧΡΗΣΗ του λουτρού, συνιστά μια ειδική διαφορά του Δυτικού πολιτισμού σε σχέση με τον Ανατολικό, τουλάχιστον όπως τον γνωρίζουμε στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην καθημερινότητα της Δύσης από τον Μεσαίωνα ως και τα τέλη του 18ου αι. εξακολουθεί να μετρά κύρια η πάστρα στο πρόσωπο και τα χέρια. Πολύ αργά θα

περιληφθεί στην καθημερινή τους καθαριότητα η φροντίδα για μερικές πλύσεις του σώματος, μια πρακτική που απαντάται ωστόσο μόνο στους αριστοκρατικούς και αστικούς κύκλους της δυτικής κοινωνίας.

Οι Δυτικοί άργησαν πολύ να αποδώσουν στην καθαριότητα σαφή σωματική χρησιμότητα. Το τακτικό πλύσιμο του σώματος καθιερώθηκε μέσω της επιστήμης τον 19ο αι., η οποία προπαγάνδιζε ότι η καθαριότητα εξασφαλίζει και βοηθά την καλή λειτουργία του οργανισμού. Το πλύσιμο του σώματος γίνεται κατάκτηση στη Δύση μετά το 1870 και είναι αποτέλεσμα εξορθολογισμού, εφόσον η επιστήμη έπεισε

Επιμέλεια αφιερώματος:

**ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΑΜΑΣΚΟΣ**

# Ανατολή και Δύση



◀ Η μεγάλη πισίνα σε χαμάμ της Προίτσας από πρόσφατη φωτογραφία (πηγή: G. Jung, Naturpanorama. Tuerkei von Istanbul zum Berg Ararat, 1990).

ραίτη η ύπαρξη τέτοιων κτιρίων. Τα πολυάριθμα χαμάμ αποτελούν το σήμα κατατεθέν της μουσουλμανικής πόλης. «Δια πάντα Μουσουλμάνοι το λουτρό είνε λόγω θρησκευτικού αγνισμού άφευκτο, και μάλιστα μετά τον αφοροδισασμόν' όθεν, όταν βέλη 'να εκφράση ότι είτε εκών είτε άκων, απεσπέρμνη, λέγει: Έχω ανάγκην λουτρού. Ομοίως και όταν ο ιατρός θέλη να παραγγείλη αποχήν των αφοροδισίων, εμπροδίζει, διά το ευσχημότερον, το λουτρόν», σημειώνει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος αναφερόμενος στα χαμάμ της Πόλης και στις πρακτικές καθαριότητας των κατοίκων της. «Το λουτρόν είναι τόσον συνδεδεμένον προς τον Τουρκικόν βίον, ώστε καταντά παρ' αυτοίς εκ των ούκ άνευ. Οθεν και πάσα πλουσίω, ου μόνον Οθωμανού, αλλά και Γραικού και Αρμενίου, οικία έχει και το λουτρόν της, πάντοτε λιθοκτίστον και μαρμάρινον, καιτοι αυτή ξυλινη. Περί των Τουρκικών λουτρούν εγράφησαν τοσαύτα υπό των Ευρωπαίων, ώστε το απλούστερον και συνθηότερον των εν τη Ανατολή παρακολουθημάτων του καθημέραν βίου, το λούσιμον, κατήντησε ζήτημα: βλάπτει ή ωφελεί; Είνε ή δεν είν' άφευκτο; Άφευκτον και ωφέλιμον το θεωρεί και ως τοιοϋτο το μεταχειρίζεται ο Τούρκος και ο Τουρκομερίτης: βλαπτικόν ή αδιάφορον το νομίζει ο Ευρωπαίος». Με αυτήν τη διατύπωση σχολιάζει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος τη στάση του Ανατολίτη και του Δυτικού απέναντι στο λουτρό, συμπικνώνοντας συγχρόνως την όλη συζήτηση και τις διστάμενες απόψεις στην Ευρώπη περί της χρησιμότητας του λουτρού στα μέσα του 19ου αι., εποχή που συγγράφει την περιγραφή της Κωνσταντινουπόλεως.

## Οι περιηγητές

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που οι περιηγητές εντυπωσιάζονται από τα χαμάμ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και το τελετουργικό της καθαριότητας των κατοίκων της. Λογικό να το σχολιάζουν εντυπωσιασμένοι στα κείμενά τους. Το καταγράφουν κι αυτό ως στοιχείο εξωτισμού στις ταξιδιωτικές τους εντυπώσεις και στην αλληλογραφία τους, όπως θα διαβάσουμε στα άρθρα που ακολουθούν. Ήδη από τον 16ο αι. ο Pierre Belon και Nicolas de Nicolay αναφέρονται στα ήθη του χαμάμ, όπως και αργότερα, τον 18ο, ο Toupinfort και Λαίδη Mary Wortley Montagu, αλλά και τον 19ο αι. η Mis Julia Pardoe, για να περιοριστώ στα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι Ευρωπαίοι ζωγράφοι απαθανατίζουν σκηνές από γυναίκα κυρίως χαμάμ, καθιστώντας, όχι άδικα, το θέμα του χαμάμ ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα του ευρωπαϊκού οριενταλισμού, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε σε μελέτη που ακολουθεί.

Αν όμως το λούσιμο, το πλύσιμο του σώματος, το αντιλαμβάνονται διαφορετικά ο δυτικός και ο ανατολικός άνθρωπος στους μέσους και νεώτερους χρόνους, διαφορετικά, τηρουμένων των αναλογιών, το βλέπει και ο Ελλαδίτης σε σχέση με τον Ρομιο της Πόλης και γενικότερα τον Τουρκομερίτη ομοεθνή του. Αυτή τη διαφορά προφανώς υπονοεί και ο Σκαρλάτος Βυζάντιος στη φράση του: «Άφευκτον και ωφέλιμον το θεωρεί και ως τοιοϋτο το μεταχειρίζεται ο Τούρκος και ο Τουρκομερίτης». Και δεν είναι βεβαίως καθόλου συμπτωματικό το γεγονός ότι οι Μικρασιατίσσιες πρόσφυγες ερχόμενες στην Ελλάδα, το 1922, χαρακτηρίστηκαν «παστρικές» από τους Ελλαδίτες. Το σημειωμένον του χαρακτηρισμού —γνώστό σε όλους μας— παρέπεμπε στην αξιολόγηση «ηθικά ύποπτες», εφόσον φρόντιζαν επιμελώς την καθαριότητα του σώματός τους και, ως μου επιτραπεί να συμπληρώσω, όχι μόνον. ✦

ότι η καθαριότητα αποτελεί άμυνα κατά των μικροβίων. Βεβαίως ήδη από τον 18ο αι. η καθαριότητα είχε στραφεί προοδευτικά προς άδραστες φροντίδες, οι οποίες όσο πιο μυστικά γίνονταν, με τόσο πιο γοητευτικά άλλοθι έδειχνε την απτή χρησιμότητα του πλυσίματος, υποστηρίζει ο συγγραφέας της μελέτης «Το καθαρό και το βρώμικο», Georges Vigarello. Γνωρίζουμε ότι η Δυτική εκκλησία τον 15ο αι. θεωρούσε το επάγγελμα του θερμούκου κακόφημο χαρακτηρισμόνός τον πορνοβωσκό. Οι θέρμες και τα λουτρά, όσα λειτουργούσαν στον Μεσαίωνα, εξισώνονταν στη συνείδηση του δυτικού κόσμου με τις ταβέρνες, τα πορνεία και το καρτοπαίγνιο, θεωρούσαν χώρο ακολασίας, βίας και ταραχών. Οι λοιμοί, που επήλθαν στη συνέχεια, έδωσαν το τελειωτικό

χτύπημα στη λειτουργία των λουτρούν αλλά και στη γενικότερη άσκηση στοιχειώδους σωματικής καθαριότητας, δημιουργώντας δοξασίες και αντιλήψεις για τη χρήση του νερού ως επιφόβου και επικίνδυνου στοιχείου για το σώμα.

Αν όμως για τον Δυτικό άνθρωπο το λουτρό και η καθαριότητα του σώματος ήταν υπόθεση εξορθολογισμού και αποτέλεσμα της ανάπτυξης της επιστήμης, για τον σύγχρονο του Ανατολίτη μουσουλμάνο ήταν θέμα δογματισμού. Το λούσιμο θεωρείται από το Ισλάμ απαραίτητο για τους πιστούς του αφού εξαιλείφει τα αμαρτήματα της ψυχής. Το Κοράνι, εκτός από τις μερικές πλύσεις χεριών, ποδιών, προσώπου πριν το «ναμάζι», την προσευχή, επιβάλλει και το πλύσιμο όλου του σώματος, γι' αυτό και ήταν απα-



# Το οθωμανικό χαμάμ

▲ Ιταλική καρτ ποστάλ της δεκαετίας του 1920 που απεικονίζει εσωτερικό του χαμάμ της Ρόδου εν λειτουργία (φωτ.: Αρχείο Α. Μαΐλλη).

Της **ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ ΜΠΑΛΤΑ**

Ιστορικού στο Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών

**Τ**Ο ΧΑΜΑΜ είναι τυπικό κτίριο του ισλαμικού κόσμου, απαραίτητο στοιχείο στην καθημερινή ζωή ενός μαχαλά μουσουλμανικής πόλης, αφού αφενός το Ισλάμ επιβάλλει τις νύψεις στους πιστούς του και αφετέρου οι συνθήκες ύδρευσης και οι κοινωνικές και οι οικονομικές συνισταμένες της εποχής δεν άφηναν περιθώρια για ιδιωτικά λουτρά. Το χαμάμ είναι ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά κτίρια της τουρκικής παρουσίας στον ελλαδικό αστικό χώρο.

Τα λουτρά ήταν από τα πρώτα έργα που κατασκεύαζαν οι Οθωμανοί μόλις κατατούσαν μια πόλη. Για παράδειγμα, ο σουλτάνος Μουράτ Β', το 1444, λίγα χρόνια μετά την τελική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης, δίνει διαταγή να χτιστεί το πρώτο λουτρό της, το γνωστό ως Μπέη Χαμαμί, το οποίο μετά την απελευθέρωση της πόλης πήρε την ονομασία «Λουτρό Παράδεισος». Για αυτό το λουτρό ο Ιωάννου Ανα-

γνώστης σημειώνει: «Διηρηπάγουν γαρ οι τούτων (των ναών) ύλαι και κτίσμασιν άλλοις προσετέθησαν καινότεροι, και μάλιστα γε τω νυν επί μέσος της πόλεως ορωμένω και κοινώ βαλανείω». Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην «Περιήγησή» του εγκωμιάζει την ομορφιά και την πολυτέλεια του Μπέη Χαμαμί και το παραβάλλει με το αντίστοιχο του Πηρ-γιεντέ-Σουλτάν στη Σεβάστεια. Κατακτώντας οι Οθωμανοί την Πόλη, πολλαπλασίασαν τον αριθμό των λουτρών, που υπήρχαν εκεί από τους βυζαντινούς χρόνους. Ο πατριάρχης Κωνσταντίνος στην «Κωνσταντινάδα» του αναφέρει ότι ο Μεχμέτ ο Πορθητής για το τζαμί και πατωκοκομείο που έκτισε στην Πόλη χρησιμοποίησε μάρμαρα από το περκαλλές λουτρό του Ζευξίππου «ωσαύτως και τα του ρηθέντος Λουτρού του Κωνσταντίνου, τα δε των Λουτρών του Αρκαδίου, Ευδοξίας, και άλλων μετεχειρίσθησαν κατά διαφόρους χρόνους, άλλα μεν εις τα της θρησκείας τεμένη, έτερα δε πάλιν εις άλλας οικοδομιάς οι μετ' αυτών διάδοχοι της Μοναρχίας». Τον 17ο αι. ο Εβλιγιά Τσελεμπί υπολογίζει ότι υπήρχαν στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας 150 περίπου δημόσια και ιδιωτικά χαμάμ, στα οποία απασχολού-



▲ Έργο του C. Roger όπου απεικονίζονται οι γυναίκες του χαρμιού να βγαίνουν από τον θερμό προς ψυχρότερες χώρους των λουτρού ιελημένες στις κειστές τους. Σια πόδια τους φορούν ζέλινα ιούκαρα, που τις προστάτευαν από την υψηλή θερμοκρασία των μαρμάρων και από το γλίστρημα. Τα πλέον απλά ήταν από κοινό ξέλο. Τα πιο πολυτελή κατασκευάζονταν από έβενο, ξέλο τριανταφυλλιάς ή σανταλόξέλο, με διακόσμηση από φίλντις, ασημί ή όοιρακα.

▼ Γυναίκα που υπηρετεί σε χαμάμ. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει ότι στα μέσα του 17ου αι. δούλεσαν στα λουτρά της Πόλης 2.000 άτομα, κόνοντας μασάζ και 1.000 υπηρετίες (ναϊούρ) που βοηθούσαν τις γυναίκες να πάρουν το λουτρό τους.



νταν 2.000 νεαρό αγόρια ως μαλάκες (dellak) και 1.000 γυναίκες (natur) που υπηρετούσαν τις λούόμενες γυναίκες.

Το χαμάμ στην οθωμανική αυτοκρατορία υφίστατο ως ανεξάρτητο κτίριο, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν ενταγμένο σε κουλιγιέ, δηλαδή σε κτιριακό συγκρότημα που περιελάμβανε τζαμί, μεντρεσέ, πταχοκομείο και άλλα ευαγή και κοινωφελή ιδρύματα. Συνήθως η οικοδόμηση ενός χαμάμ οφειλόταν σε αφιέρωση, ήταν βακούφι. Σουλτάνοι, μέλη της σουλτανικής οικογένειας, ανώτεροι αξιωματούχοι αφιέρωναν εισοδήματά τους από επικαρπία φόρων στην ανοικοδόμηση, συντήρηση και λειτουργία των χαμάμ που ίδρυσαν σε πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Δεν έλειπαν όμως και απλοί ιδιώτες, που έκαναν τέτοιες δωρεές, όπως ο Ρωμός ορθόδοξος Καπιπαδόκης, ο οποίος στα μέσα του 19ου αι. έκτισε λουτρό για τους συμπατριώτες του Προκοπανούς. Το όνομά του, η χρονολογία ανέγερσης του λουτρού μένουν χαραγμένα στην πινακίδα πάνω από την είσοδο του χαμάμ, γραμμένα ελληνικά και τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες, για να θυμίζουν την προσφορά του.

Τα χαμάμ ήταν κατά βάση δημόσια κτίρια για την εξυπηρέτηση του κοινού, και τα οθωμανικά θεωρούνται ως τα τελειότερα από αρχιτεκτονική άποψη. Υπήρχαν βεβαίως και τα χαμάμ στο σουλτανικό παλάτι, αλλά και ιδιωτικά στις κατοικίες αξιωματούχων. Τριακόσια λουτρά αναφέρει ότι υπήρχαν ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα σαράγια και τα κονάκια των επιφανών της Θεσσαλονίκης τον 17ο αι., υπερβάλλοντας φυσικά ως προς τον αριθμό τους. Συνήθως οι πληροφορίες μας για την ύπαρξη χαμάμ σε κάποια ελλαδικά πόλη, αν φυσικά δεν διατηρήθηκε το κτίσμα, προέρχονται κυρίως από περιηγητικά κείμενα δυτικών και από το κείμενο του Εβλιγιά Τσελεμπή. Είναι ζητούμενο μια μελέτη που αποδελτιώνοντας σε πρώτη φάση αυτές τις πηγές θα καταγράψει συστηματικά τα δημόσια χαμάμ που υφίσταντο στις πόλεις του ελλαδικού χώρου στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ο Βασίλης Δημητριάδης στην «Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης» κατέγραψε τα λουτρά της Θεσσαλονίκης και στοιχειοθέτησε την ιστορία τους μετά από έρευνα σε οθωμανικές πηγές. Το ίδιο και η Αιμιλία Στεφανίδου, η

### Ο πολλαπλός ρόλος των χαμάμ στην οθωμανική περίοδο

Salut de Brousse. Grand Bain thermal Ψενί Kaplidja



«Χαιρετισμός από την Προύσα». Το εξωτερικό ενός χαμάμ στην Προύσα από καρτ ποστάλ εποχής (φωτ.: Αρχείο Α. Μαΐλλη).

οποία αναφέρει την ύπαρξη τριών χαμάμ στην Καβάλα, το ένα, το εβραϊκό είναι και το νεότερο.

### Περιγραφή – τυπολογία

Το οθωμανικό χαμάμ αποτελείται: I) Από μία τρουλλωτή αίθουσα (τζαμεκιάν), το αποδυτήριο, η οποία θερμαίνεται χλιαρά για να αλλάζουν τα ρούχα τους και να στεγνώνουν τα πετσέτες που χρησιμοποιούν οι λουόμενοι. Σε πολλά λουτρά η πρώτη αίθουσα διαθέτει σιντριβάνι και ζυ-

λινο υπερώο, όπου εκεί ήταν τα αποδυτήρια. Σ' αυτήν επίσης υπήρχε και το δωμάτιο εκείνου που διαχειριζόταν το λουτρό, του χαματζή.

II) Από μία δεύτερη αίθουσα -το αντίστοιχο του ρωμαϊκού tepidarium (σοουκλούκ στα τουρκικά) που θερμαίνεται μέτρια (20-30 βαθμούς) και χρησιμεύει στο να συνθίξει το σώμα τη ζεστή, προτού περάσει στην πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα. Υπήρχαν όμως και «γούρνες» στην αίθουσα αυτή για να μπορούν να πλυθούν όσοι δεν αντέχουν την πολλή ζεστή. Η αίθουσα διαθέτει και πεζούλια γύρω γύρω, για να ξεκουράζονται καθήμενοι οι λουόμενοι.

III) Τέλος από την πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα, όπου η θερμοκρασία φτάνει τους 38°-40°, η οποία αντιστοιχεί στο ρωμαϊκό caldarium (σιτζακλικ ή Ιτς χαμάμ= εσωτερικό λουτρό). Το δάπεδο στη μέση της αίθουσας υπερψώνεται αρκετά, ώστε να σχηματιστεί αυτό που λέγεται γκιομπέκ τσι ( = πέτρα του σφραλού), όπου ξαπλώνεται κανείς μπρούμυτα για να του κάνουν οι ειδικοί υπάλληλοι του λουτρού εντριβές. Η αίθουσα αυτή κατά κανόνα διέθετε γούρνες όπου πλένονταν οι πελάτες. Ο Αριστοτέλης Πασαδάος υπογραμμίζει ότι κατά το Κοράνι το πλύσιμο του σώματος πρέπει να γίνεται με τρεχούμενο νερό. «Το βύθισμα του σώματος σε κοινή με άλλους δεξαμενή, που εφαρμόζονταν

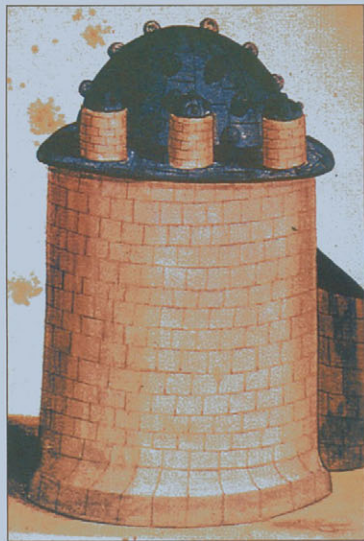
σε ρωμαϊκές θέρμες, αντικαταστάθηκε στα μουσουλμανικά λουτρά (hamam) με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα (κυρπα: είδος μαρμαρίνης ακίνητης λεκάνης) όπου περικιτάται κανείς με νερό που τρέχει από στρόφιγγα (musluk). Ο ίδιος πιστεύει ότι αυτός υπήρξε και ο λόγος για τον οποίο δεν πολυχρησιμοποίησαν οι Οθωμανοί τα βυζαντινά λουτρά της Κωνσταντινούπολης.

Το κτίριο συμπληρώνεται με το θερμαντικό κέντρο (κουλάκν), το υπόκαυστο των Ρωμαίων, που βρίσκεται σε επαφή με την τρίτη αίθουσα και τους απαραίτητους βοηθητικούς χώρους υγιεινής (αποχωρητήρια), δωμάτιο αποτρίχωσης κλπ. Δεν υπάρχουν ποτέ παράθυρα ή φεγγίτες προκειμένου να μη διαφεύγει η ζεστή και ο ατμός. Το φως έμπαινε από τα πολυάριθμα στρογγυλά κοντρά τζάμια, που έμοιαζαν με πάτους μπουκαλιών ή βεντούζες, και τα οποία ενσωματωμένα στους τρούλους του κτίσματος, τους διακοσμούσαν συγχρόνως εξωτερικά. Δεν υπήρχαν έπιπλα στα χαμάμ παρά μόνο στην πρώτη αίθουσα του αποδυτηρίου και στους χώρους της ανάπαυσης, όπου τοποθετούνταν ντιβάνια για να ξεκουράζονται μετά το λουτρό τους οι πελάτες.

Τα περισσότερα λουτρά ήταν διπλά, δηλαδή χρησιμοποιούνταν συγχρόνως από άνδρες και γυναίκες. Στην περίπτωση αυτή είχαν κοινό υπόκαυστο. Υπάρχουν δύο τύποι διπλού χαμάμ. Τύπος Α: Τα δυο λουτρά είναι τοποθετημένα το ένα πλάι στο άλλο. Τύπος Β: Το ένα είναι συνέχεια του άλλου, με τα «εσωτερικά λουτρά» τους σε επαφή.

Η εποπτεία των λουτρών ενέπιπε στην αρμοδιότητα του μουκτεσίμπα, ο οποίος πέραν των αγορανομικών ελέγχων για την ευρυθμία λειτουργία της αγοράς φρόντιζε και για την καλή λειτουργία των δημόσιων χώρων. Στον κανονισμό του 1502, όπου ορίζονται οι αρμοδιότητες και οι δικαιόδοσιες του μουκτεσίμπα της Πόλης, υπάρχει ολόκληρο άρθρο, αφιερωμένο στα χαμάμ: «Ο πατράνος πρέπει να φροντίζει το λουτρό του, να είναι καθαρό και εφοδιασμένο πάντα με ζεστό και κρύο νερό. Τα νεαρά αγόρια που δουλεύουν στα χαμάμ πρέπει να είναι ντυμένα και εύτροφα. Τα ξυράφια πρέπει να είναι ακονισμένα στην εντέλεια για να μην πληγώνουν τους πελάτες. Ο πατράνος οφείλει να έχει πάντα τις πετσέτες του χαμάμ του καθαρές και απαγορεύεται να δίνει τις πετσέτες των μουσουλμάνων στους απίστους». Οι διατάξεις είναι σαφείς και δείχνουν τη φροντίδα του νομοθέτη για την υγιεινή και τη διαφύλαξη και έλεγχο των πθών, αλλά και υποδεικνύουν ότι τουλάχιστον αυτή

▼ Απεικόνιση τουρκικού λουτρού τον 16ο αι.



την εποχή στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας οι μη μουσουλμάνοι μπορούσαν να χρησιμοποιούν τα λουτρά των μουσουλμάνων, βεβαίως υπό ειδικούς όρους. Ωστόσο στην Πόλη, Θεσσαλονίκη και Καβάλα, όσο γνωρίζουμε, αναφέρεται τουλάχιστον ένα χαμάμ με την επωνυμία «Παχουτί χαμαμί», εβραϊκό λουτρό.

Στο μουκτεσίμπα και στον εμίρη κατέφευγαν και οι χαματζήδες για να καταγγείλουν τους κατασκευαστές πετρετών που τις έφτιαχναν κοντύτερες και στενότερες έτσι που δεν έφταναν να τυλίξουν άνετα τα κορμιά τους οι μουσουλμάνοι πελάτες, καταγράφει ένα έγγραφο. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και κάποιες ποιές που συνδέονται με το χαμάμ. Όσοι κυκλοφορούσαν τη νύχτα στους δρόμους των πόλεων χωρίς να κρατούν φανάρι ήταν παραβάτες και τιμωρούνταν υποβαλλόμενοι στην εξής αγγαρεία: παραδίνονταν στους πατρώνους των λουτρών, οι οποίοι τους υποχρέωναν να μεταφέρουν ξύλα ως το πρωί, τα οποία προορίζονταν για να τροφοδοτούν τους φούρνους των λουτρών. Η δουλειά ήταν ρυπαρή και όταν τους απέλυαν, ήταν φανερό σε όλους από τη σκόνη στα ρούχα τους ότι τους είχαν συλλάβει για παράνομη κυκλοφορία τη νύχτα.

## Εθνοτικές και κοινωνικές διακρίσεις

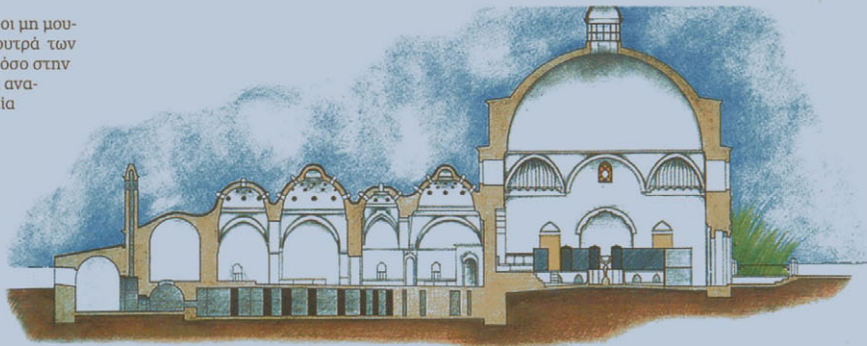
Καθώς δεν υπάρχουν μελέτες για τη λειτουργία του λουτρού στους οθωμανικούς χρόνους, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν οι διάφορες εθνότητες της αυτοκρατορίας διατηρούσαν υποχρεωτικά χωριστά λουτρά. Από μαρτυρίες περιηγητών πάντως φαίνεται ότι μουσουλμάνοι και μη κάτοικοι μιας πόλης χρησιμοποιούσαν, χωρίς διάκριση, συννότατα το ίδιο χαμάμ. Σε ορισμένες πόλεις, όπως αναφέρθηκε, καταγράφονται λουτρά με την επωνυμία εβραϊκά, αλλά δεν είναι απολύτως βέβαιο αν πρόκειται για λουτρά που χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι Εβραίοι της πόλης ή αν η ονομασία προέκυψε από την τοποθεσία τους. Στις γυναίκες, όταν δεν υπήρχε διπλό χαμάμ, διατίθενταν κάποια λουτρά ορισμένες μέρες της βδομάδας και συγκεκριμένες ώρες.

Ο Εβραϊγιά Τσελεμπή, περιγράφοντας το παλιότερο και ωραιότερο χαμάμ της Θεσσαλονίκης, το Μπέη Χαμαμί, αναφέρει τα σε κάποιους ιδιαίτερους χώρους του, που χρησιμοποιούσαν οι πλούσιοι της πόλης. «Υπάρχουν δε και λουτρά διά τους πτωχούς, όπου λούονται δωρεάν», υποστηρίζει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος γύρω στα μέσα του 19ου αι., για να προσθέσει με χιούμορ «και βλέπεις πολλάκις ρυπαρότατο τινά Δερβίσην, εισερχόμενον αταράχως εις το λουτρόν, και, μετά το συνήθες Χουί, αναβάνοντα την περιπέκουσαν το αποδυτήριο εξέδραν, να εκβάλει τα ράκη του και να τ'αποθέσει πλησίον των ενδυμάτων πλουσίου τινός Εφέντη, και αφ' ού λουσθή και καθαρισθή, να αναχωρήση, χαιρέτων μετά πολλής ευθυμίας δεξιά και αριστερά, χωρίς ούτε να προσβλέψη καν εις το βαλανέως την εμβολήν».

Όλοι δεν είχαν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν τις υπηρεσίες που προσέφερε ένα χαμάμ ή την του πλουσίματος, μασάζ, ξύρισμα, αποτρίχωση κλπ., τα οποία κόστιζαν ακριβά. Έτσι οι λιγότερο πλούσιοι που περιορίζονταν μόνο στο πλύσιμο, προμηθεύονταν από πουλητές που στέκονταν στην πόρτα του χαμάμ το χρίσμα (hırizma), μια αλοιφή από τερέβινθο για αποτρίχωση, αγόραζαν το ελιφν, ένα σφουγγάρι από φυτό της οικογένειας των κολοκυνθοειδών, όπως μπορούσαν να βρουν μπαρμπερήν να τους κόψει τα μαλλιά και τη γενειάδα.

## Ο κοινωνικός ρόλος του χαμάμ

Αν για τους άνδρες το χαμάμ πέραν του καθαρισμού ήταν ό,τι ο καφενές, όπου εύρισκαν τους φίλους τους και συζητούσαν, «διά τας γυναίκας αυτών, το λουτρόν είνε και μέσον διασκεδάσεως, και γίνεται, χρεωστικώς μόν κατά Παρασκευήν, πολλάκις δε και δις της εβδομάδος, το κέντρον των γυναικείων εκστρατειών. Εκεί διάγουσιν ολόκληρον την ημέραν, συνμιλούσαι, καπνίζουσαι, χορεύουσαι, τραγουδούσαι, ή θεωρούσαι και ακούουσαι τας άλλας αδούσας και χορεύουσας. Εκεί η Οθωμανίς θα ανταμώση την φίλην της, εκεί θα μάθη τα της γειτονίας quamaşam, εκεί θα επιδείξει τα τζεβαέρια της. Ωστε διά αυτάς το λουτρόν είνε προσήκον και τόπος διασκεδάσεως, και μάλιστα όταν ήνε πρόσκλησις γάμου. Διότι εκεί χορεύουσιν ή βλέπουσαι και



▲ Τομή του ανδρικού λουτρού Yenikapi στην πλατεία Αρτίωνος στη Ρόδο (αρχείο Αη ΕΒΑ).

ακούουσι χορεύουσας και αδούσας άλλας. Όταν η εις λουτρόν εκδρομή είνε παρά τας Κυρίας, και ιδίως τας Αρμενίας, υπόθεσις σπουδαία, περιπαισμός, ασχολία. Δι' αυτόν ετοιμάζονται αφ' εσπέρας τα ορεκτικώτερα εδέσματα, τα εκλεκτότερα οπωρικά γίνονται προσκλησεις' αποφασίζονται τα ενδύματα και τα κοσμήματα. Αι δε πενόμενοι ιδίως εκεί πλύνουσι και τα ενδύματά τους, και μάλιστα το θέρος, όταν ήνε σπάνιον το ύδωρ εν Κωνσταντινουπόλει».

Άνδρες και γυναίκες στο χαμάμ έπιναν τον καφέ τους, τα διάφορα σερμπέτια, κάπνιζαν και έτρωγαν ό,τι έφεραν μαζί τους εκόμενοι στο λουτρό, όπου προνούσαν συνήθως μια ολόκληρη μέρα. Ζωγραφικοί πίνακες αλλά και περιηγητικά κείμενα, όπως αυτό της Λαίδης Montagu για ένα χαμάμ της Αδριανούπολης, περιγράφουν την ατμόσφαιρα.



▲ Γυμνή γυναίκα πλένεται με το τάσι δίπλα σε γούρνα. Μικρογραφία του 17ου αι., Βρετανικό Μουσείο.

### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Georges Vignarello, «Το καθαρό και το βρώμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

Λιάνα Μυστακίδου, «Το χαμάμ», εκδ. Ταοικόν, Αθήνα 1998.

Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, «Η Κωνσταντινούπολις, η περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιουμένης ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής...», Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 3τ., Αθήνα 1851-1869.

Αριστέλης Πασαδαίος, «Η Πόλη του Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικός οδηγός», Αθήνα 1981.

Robert Mantran, «Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλταμάν του Μεγαλοπρεπή», εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1991.